

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА

ПАМ'ЯТКИ України

№7-8

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 2015

Чернелицький замок

■ Будівництво

■ Функціонування

■ Реконструкція

Науково-популярний
ілюстрований журнал
Видається із 1969 року

ЗАСНОВНИКИ

Міністерство культури України
Фундація Героя України
академіка Петра Тронька

ВИДАВЕЦЬ

ДП «Національне газетно-
журнальне видавництво»

ВИДАВНИЧА РАДА

Андрій КУРКОВ (голова),
Євген БУКЕТ, Сергій ВАСИЛЬЄВ,
Олег ВЕРГЕЛІС, Вадим ДОРОШЕНКО,
Віктор фон ЕРЦЕН-ГЛЕРОН,
Наталка ІВАНЧЕНКО,
Ростислав КАРАНДЄЄВ,
Наталія ЛИГАЧОВА,
Ігор ЛІХОВИЙ, Наталія МУСІЄНКО,
Лариса НІКІФОРЕНКО, Руслан
ОНОПРІЄНКО, Юрій ПЕРОГАНІЧ,
Роман РАТУШНИЙ, Віталій
САТАРЕНКО, Анатолій СЕРИКОВ,
Олег СВІРКО, Артем СТЕЛЬМАШОВ

РЕДАКЦІЯ

Шеф-редактор
Ігор ГИРИЧ

Головний редактор
Леся БОГОСЛОВ

Упорядкування
Віталія НАГІРНОГО

Редагування, коректа
Віри КАРПЕНКО, Івана МАЛЮТИ

Дизайн і верстка
Наталії КОВАЛЬ

Публікуючи проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає лише авторський погляд.

Передрук і відтворення текстових та ілюстративних матеріалів «Пам'яток України» – тільки з письмового дозволу редакції.

ЗМІСТ НОМЕРА

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

- 2 Місто-замок над Дністром
Віталій НАГІРНИЙ

АКЦЕНТ

- 6 Історія Чернелиці
Віталій НАГІРНИЙ
- 12 Теоретична реконструкція
Чернелицького замку
Зеновій ФЕДУНКІВ

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА

- 26 Особливості композиційно-
планувальної структури
містечка Чернелиця
Олег РИБЧИНСЬКИЙ

ФОРТЕЦІ Й ЗАМКИ

- 32 Початок і основні етапи
будівництва замку
Віталій НАГІРНИЙ

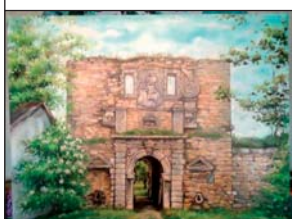
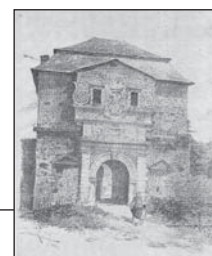
- 38 Чернелицький замок у другій
половині XVII – XVIII століття
Артур ГОЩИНСЬКИЙ

- 46 Повсякденне життя замку за Михайла Єжи Чарторийського
Артур ГОЩИНСЬКИЙ

- 50 Замок наприкінці XVIII – у першій половині
XIX століття
Віталій НАГІРНИЙ

- 54 Фортеця часів Австро-Угорщини
Магда АРСЕНІЧ

- 60 Чернелицький замок у міжвоєнний період
Магда АРСЕНІЧ

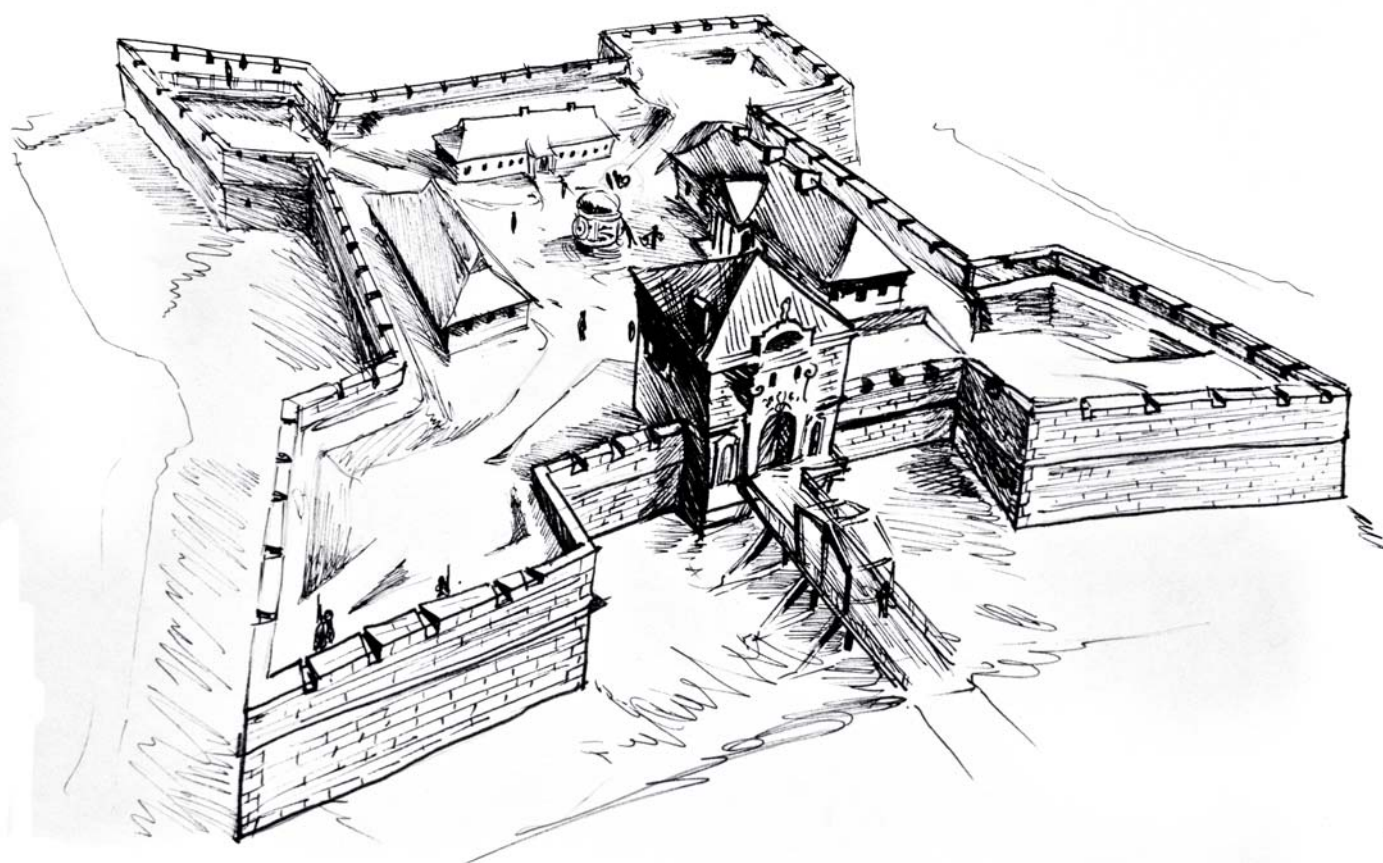
- 68 Пам'ятка в другій половині XX – на
початку XXI століття
Віталій НАГІРНИЙ, Зеновій ФЕДУНКІВ

ПАЛАЦИ

- 76 Палац Чернелицького
замку
*Левко
КВЯТКОВСЬКИЙ*

Початок і основні етапи будівництва ЗАМКУ

Вигляд замку в середині XVII ст. Реконструкція Л. Квятковського. Рисунок Романа Барабаха

Найперші сліди фортифікацій на території сьогodнішньої Чернелиці окремі історики вишукують ще в документах середини XV століття¹. Підставою для такого твердження є акт поділу володінь між Михайлом і Яном Буцацькими від 11 травня 1469 року, в якому перелічені покутські й подільські маєтності, разом із «fortalicimus», в тому числі і Чернелиця². Однак конструкція речення та форма, вжита в документі, – «з містами, оборонними дворами і селами» – дає змогу відносити ці слова не стільки конкретно до Чернелиці, як загалом до всіх перелічених в актовому документі місцевостей. Тому неможливо точно встановити, в якому із зазначених населених пунктів могли бути оборонні двори чи сторожові вежі. Отже, на цій підставі стверджувати, що в середині XV століття в Чернелиці існували оборонні укріплення у вигляді замку, не можемо³. Про ймовірні фортифікації Чернелиці нічого не згадують і інші акти Галицького гродського суду, датовані 1490-ми роками⁴. Так само жодних відомостей про замок не знаходимо і в описах володінь Буцацьких і Язловецьких XVI – початку XVII століття⁵, котрим у цей період належала Чернелиця. Як бачимо, збережені джерела не дають можливості датувати початок будівництва Чернелицького замку XV століттям⁶.

ПЕРША ПИСЬМОВА ЗГАДКА ПРО ЗАМОК І ПОЧАТОК БУДІВНИЦТВА ФОРТЕЦІ

В історичній літературі найпоширенішою є теза, за якою замок заклали в перших десятиліттях XVII століття⁷. Щоправда, частина авторів датують цю подію загалом першою половиною XVII століття⁸ або, ширше, – цілим XVII століттям⁹. Тим не менш, збережені архівні документи уточнюють датування початку будівництва замку. Так, серед актів Галицького земського суду знаходимо скаргу тогочасної власниці Чернелиці Ядвіги Белзецької із Язловецьких¹⁰ на свого зятя, київського воєводу Януша Тишкевича, який у 1636 році вчинив напад та пограбував володіння своєї тещі. Ядвіга скаржилась, що Я. Тишкевич понищив міста Язловець, Городок, Заліщики, а також Чернелицький ключ і «містечко Чернелиця із замком»¹¹. Цей документ є першою відомою на сьогоднішній час письмовою згадкою про замок у Чернелиці. Отже, в 1636 році будівництво фортеці в покутському містечку вже було розпочате. З іншого боку, можна спробувати встановити також нижню межу початку будівництва замку. Як впливає з акту поділу володінь між спадкоємцями великого коронного гетьмана Ієроніма Язловецького, підтвердженого 1622 року, станом на 1607 рік замку в Чернелиці ще не було¹². Наведені вище джерельні дані дають підстави вважати, що спорудження замку розпочалось між 1607 і 1636 роками.

В'їзна вежа замку.

Сучасний стан. Світлина В. Нагірного

Герб Чарторійських Погонь на фасаді в'їзної вежі замку. Сучасний стан. Світлина Л. Поліщук

ПЕРШИЙ ЕТАП БУДІВНИЦТВА ЗАМКУ (ДО 1636 р.)

Будівництво замку в Чернелиці можна умовно поділити на два етапи: до 1636 і 1650–1659 роки. Як зазначалося вище, зведення фортеці в покутському містечку розпочалося не пізніше 1636 року. Ініціаторкою будівництва, напевно, була власниця містечка Ядвіга Белзецька, дочка коронного гетьмана Ієроніма Язловецького і вдова ротмістра Анджея Белзецького. На жаль, історія не зберегла імені першого зодчого замку. Однак, поза всякими сумнівами, автор проекту був пов'язаний із Язлівцем і, ймовірно, працював при дворі Язловецьких (Бучацьких). Таке припущення підтверджує характер кам'яної кладки в нижній частині куртин і бастионів, першого ярусу в'їзної вежі, а також північно-східного бастиону (єдиного з бійницями), в яких чітко простежується схожість з відповідними фрагментами замку в Язлівці¹³.

Важко сказати, як виглядав початковий проект замку. Як слушно зауважив Л. Квятковський, це залежало від основної функції фортеці, яку вона мала виконувати. Замок, очевидно, проектувався як мілітарний об'єкт, відповідно до засад староголландської школи оборонної архітектури, тобто бастионної системи укріплень. З іншого боку, наявність бійниць в одному з бастионів – т. зв. «бастиони Язловецьких» – може свідчити про те, що в проекті замку поєдналися як елементи бастионної, так і попередньої, протобастионної системи фортифікацій. Що ж до основного призначення замку, то не викликає сумнівів, що воно полягало в необхідності захищати володіння Язловецьких у Чернелицькому ключі. Однак можна припустити, що замок проектувався і як оборонна резиденція¹⁴.

Результати інвентаризації замку, проведеної українсько-польською експедицією в липні 2012 року, доводять, що за Язловецьких будівничі встигли звести тільки перший ярус в'їзної вежі, північно-

В'їзна вежа замку з боку дитинця.
Сучасний стан. Світлина Л. Поліщук

східний бастион і нижню частину ескарпів куртин та інших бастионів. Можливо, тоді було розпочато будівництво палацу. Швидше за все, будівництво замку було призупинене після нападу Я. Тишкевича на володіння Ядвіги Белзецької в 1636 році. Причиною цього був брак коштів – Ядвіга скаржилася королю, що збитки від нападу її зятя становили 900 тис. злотих¹⁵ – величезна сума на ті часи. Ймовірно, саме цей чинник змусив власницю Чернелиці відмовитись від продовження будівництва фортеці.

ДРУГИЙ ЕТАП БУДІВНИЦТВА ЗАМКУ (1650–1659)

Після смерті Ядвіги Язловецької (1641 р.) – останньої представниці роду Язловецьких (єдина дочка Ядвіги, видана заміж за Януша Тишкевича, померла ще за життя матері) – її володіння були поділені між найближчими родичами. Чернелицький ключ із недобудованим замком став власністю Маріанни Станіславської із Чурилів, дружини кам'янецького каштеляна Михайла Станіславського. По смерті Маріанни Чернелицю успадкувала її дочка, Євфросинія Станіславська¹⁶, видана заміж за снятинського старосту Петра Потоцького, по смерті якого (1648 р.)¹⁷ вийшла заміж за кам'янецького старосту (пізніше брацлавського воєводу) князя Михайла Єжи Чарторийського (початок 1650 р.)¹⁸. Таким чином, Чернелиця із замком опинилась у власності князівської пари Чарторийських, із якою пов'язаний другий етап його будівництва¹⁹.

Поштовх до продовження зведення замку спричинили також події Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького і втрата Річчю Посполитою значної частини українських земель, зокрема багатого на оборонні укріплення Західного Поділля. Покуття фактично залишилося незахищеним ззовні. Більше того, в покутських володіннях Євфросинії почалися заколоти, викликані селянським

Фрагменти північно-західного бастиону замку.
Сучасний стан. Світлина Л. Поліщук

повстанням під проводом Семена Височана (в 1648 р. її піддані взяли активну участь у захопленні Городенки)²⁰. Очевидно, саме це підштовхнуло Чарторийських до закінчення спорудження замку в Чернелиці, що міг забезпечити захист усього Чернелицького ключа.

Дату відновлення будівельних робіт, через брак детальніших даних, пов'язують з часом одруження Михайла і Євфросинії, тобто на початку 1650 року. Тоді було зведено другий ярус в'їзної вежі, на чоловому фасаді якої вміщено чималого розміру кам'яний герб Михайла Чарторийського – Погонь, а на затильному її боці герб Євфросинії – Пілаву. Тоді ж було завершено будівництво куртин, а також північно-західного, південно-східного і південно-західного бастионів, які, на відміну від північно-східного бастиону, не мали бійниць і були заповнені землею. Можливо, що саме в цей час закінчили й будівництво палацу (розпочате, ймовірно, ще в 1630-х рр.) на замковому дитинці²¹. Що ж до датування завершальної фази зведення фортеці, то в нашому розпорядженні є архівні документи, за якими можна стверджувати, що замок, принаймні основну його частину, закінчили до початку 1659 року. Так в «Інструкції Галицького сеймику послам на Загальний (Вальний) сейм» у Варшаві, датованій 25 лютим 1659 року, у 35-му параграфі зазначено: «Окремо наші пп. послы внесуть інстанцію, зокрема про те що С. Князь Чарторийський п. Воєвода Брацлавський поніс великі видатки на фортифікацію замку в селі Чернелиці, в своїй спадковій місцевості, на фортецю, здавна розпочату і потрібну покутським краям і всій Речі Посполитій, правильно вимурувану і оточену контрвалами, і щоб через це була обдумана компенсація за таку працю і за видатки на перебудову цієї фортеці і за кошти видані на неї, нехай з допомогою конституції наші пп. послы постараються»²². Отже, Галицький сеймик надав своїм послам інструкцію домогтися від Загального сейму у Варшаві повернення коштів для князя Михайла Чарторийського за будівництво замку в Чернелиці. За наведеним документом можна припустити, що основна частина будівлі станом на 25 лютого 1659 року була завершена. Водночас слова «...фортецю, здавна розпочату...», чітко зазначають достатньо тривалий час будівництва замку²³.

На жаль, історія не зберегла імені архітектора, під чийм керівництвом завершувалося спорудження покутської твердині. В історичній літературі знаходимо припущення, що ним міг бути Франческо

Коррасіні, який пізніше будував фортецю в Станіславові (сучасний Івано-Франківськ)²⁴. Підтвердити чи спростувати це унеможлиблює брак даних. Проте на підставі збереженої кореспонденції Михайла Чарторийського можна встановити, що архітектор, невідомий на ім'я, який закінчував будівництво замку, залишив службу у князя перед 1661 роком, оскільки того ж року Чарторийський шукав нового будівничого. Після тривалого листування з найвідомішими львівськими архітекторами співпрацювати з Чарторийським погодився геометр езуїт Войцех Рожевський²⁵, під очільництвом якого здійснювалось будівництво костелу св. Михайла в Чернелиці, закладеного в 1661 році й відданого під опіку монахів-домініканців²⁶. Що ж до замку, то наразі не володіємо відомостями щодо можливого продовження будівництва після 1659 року. Ймовірно, основна частина будівельних робіт була завершена саме до цього року. Згодом Чернелиця перетворилася на родинну резиденцію Чарторийських на Покутті і залишалася нею до 1690-х років²⁷.

Отже, на основі збережених архівних матеріалів підсумовуємо: будівництво замку в Чернелиці було розпочате між 1607 і 1636 роками з ініціативи і на кошти Ядвіги Белзецької із Язловецьких; після розорення Ядвіги Янушем Тишкевичем в 1636 році будівництво фортеці було призупинене через брак коштів; відсутність прямих спадкоємців у Белзецької зумовила перехід Чернелицького ключа разом із незакінченим замком до Станіславських; після одруження Євфросинії Станіславської із Михайлом Єжи Чарторийським в 1650 році розпочався другий етап будівництва замку, завершений князівським подружжям напередодні лютого 1659 року.

ПРИМІТКИ

- 1 Никифорчук В., Смеречанський Р. Старожитності Городенківщини. – Снятин, 1995. – С. 20; Випасняк І.П., Яценюк Я.М. Чернелиця – містечко над Дністром (Короткий історичний нарис). – Чернівці, 2007. – С. 92.
- 2 Оригінальний текст: «...Czernelycza cumopidis, fortaliciis, villis...», див.: Akta Grodzkie i Ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie (далі – AGZ). – Т. 12. – Лwów, 1887. – С. 327.
- 3 Тут свідомо не розглядаємо проблему давньоруського городища XI–XIV ст. у Чернелиці, оскільки воно розташоване за 3 км від сучасного селища і не має жодного відношення до замку. Детальніше про городище див.: Nagirnyj W. Dawnoruski gród w Czernelicy // Kurier Galicyjski. – 2013. – nr 21 (193). – С. 17; Федунків З., Поліщук Л., Нагірний В. Давньоруське городище Чернелиця IV: результати попередніх досліджень // Княжа доба. – Т. 8. – 2014. – С. 225–234.
- 4 AGZ. – Т. 19. – Лwów, 1906. – С. 225, 229, 263.
- 5 Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 1957; Polska XV wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Т. 7. – Cz. I: Ruś Czerwona / opr. A. Jabłonowski. – Warszawa, 1902. – С. 87 [Серія: Źródła dziejowe. – Т. 18. – Cz. 1].
- 6 Детальніше див.: Нагірний В. Хто і коли збудував Чернелицький замок? // Ямгорів. – Т. 22–23. – 2013. – С. 150–151.
- 7 Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Лwów, 1892. – С. 13; Чернелиця // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 195; Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Л., 1993. – С. 39; Polak T. Zamki na Kresach. BiałoRuś, Litwa, Ukraina. – Warszawa, 1997. – С. 171; Вечерський В. Замки и крепости Украины. – К., 2005. – С. 134; Його ж: Фортеці й замки. Альбом. – К., 2007. – С. 22; Смеречанський Р., Каглян О., Никифорчук В. Городенківщина стежками століть. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 48.
- 8 Guerquin V. Zamki w Polsce. – Warszawa, 1984. – С. 70; Максим'юк М. Оборонні споруди Прикарпаття // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівца. – Івано-Франківськ. – С. 67 (в іншому місці цієї праці вказано початок XVII ст., див.: там само. – С. 70).
- 9 Чернелиця // Історія міст і сіл ... Івано-Франківська область. – С. 195; Чернелиця // Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К., 1987. – С. 222; Антонюк Д. Сто п'ятдесят п'ять польських замків і резиденцій в Україні. – Ч. 1. – К., 2011. – С. 104.
- 10 Детальніше про власників Чернелиці від середини XV ст. до середини XVII ст. див.: Nagirnyj W. Pod władaniem Buczackich i Jazłowieckich: Czernelica w XV–XVII wieku // Kurier Galicyjski. – 2014. – nr 23–24 (195–196). – С. 43.
- 11 Оригінальний текст: «Czerleniecki klucz, miasteczko Czerlenice y z zamkiem» див.: ЦДІАЛ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 646.
- 12 Національна наукова бібліотека України (далі – ННБУ) імені Василя Стефаника. – Відділ рукописів. – Ф. 141: Фонд Олександра Чоловського. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3. В нашому розпорядженні була тільки копія заповіту, датована 1622 р. з дописками від 1623 р. Тим не менш, маємо всі підстави вважати його достовірним і датувати не пізніше як 1607 р., оскільки саме в цьому році Ієронім Язловецький пішов із життя. Про Ієроніма див.: Żelewski R. Jazłowiecki Hieronim h. Abdank // Polski Słownik Biograficzny. – Т. 11. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964–1965. – С. 120–121.
- 13 Про Язловецький замок див.: Guerquin V. Zamek Jazłowiecki. – Warszawa, 1967. – 152 s. Про ренесансну архітектуру Язлівця див.: Рибчинський О. Язлівець – місто ренесансу // І: Незалежний культурологічний часопис. – № 36. – 2005. – С. 76–94.
- 14 Kwiatkowskyj L. Zamek w Czernelicy za czasów Czartoryskich // Kurier Galicyjski. – 2014. – nr 6 (202). – С. 26.
- 15 ЦДІАЛ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 646.
- 16 Там само. – Оп. 9. – Спр. 602. – Арк. 688. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Т. 1: Czasy i ludzie. – Лwów, 1931. – С. 115.
- 17 Nagielski M. Potocki Piotr h. Piława // Polski Słownik Biograficzny. – Т. 28. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1984–1985. – С. 120.
- 18 Niesiecki K. Herbarz Polski. – Т. 3. – Lipsk, 1839. – С. 233; Piwarski K. Czartoryski Michał Jerzy // Polski Słownik Biograficzny. – Т. 4. – Kraków, 1938. – С. 288; Wagner M. W służbie wojny i pokoju. Działalność publiczna Michała Jerzego Czartoryskiego w latach 1649–1691 // Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku / pod red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz. – Kraków, 2012. – С. 740.
- 19 На жаль, не маємо жодних даних про стан замку між 1641 і 1650 рр., у зв'язку з чим не можемо виділити його в окремий будівельний період.
- 20 Смеречанський Р., Каглян О., Никифорчук В. Городенківщина стежками століть. – С. 51.
- 21 Детальніше див. статтю Л. Квятковського «Палац Чернелицького замку» в цьому номері «ПУ».
- 22 AGZ. – Т. 24 / wyd. A. Prochaska. – Лwów, 1931. – С. 157.
- 23 Детальніше див.: Нагірний В. Хто і коли збудував Чернелицький замок? – С. 149–150, 152.
- 24 Wagner M. W służbie wojny i pokoju. – С. 751.
- 25 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart). – Sygn. 2862: List J. Józefowicza do M. J. Czartoryskiego, Лwów 7 VII 1661. – С. 193–195.
- 26 Оригінал фундаційного акту костелу і конвенту домініканів в Чернелиці не зберігся. Відомі лише дві його копії XVIII ст. Польськомовна копія 1776 р. зберігається в: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Zbiór Aleksandra Czołowskiego. – Sygn. 258. – С. 7–10. Латиномовна, датована 20 липня 1787 р., знаходиться в: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 95. – Арк. 30–31.
- 27 BCzart. – Sygn. 6000 IV. – 10 ark.; AGZ. – Т. 10. – Лwów, 1884. – С. 225.